

СУЧАСНИЙ СТАН СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З МОЛОДДЮ В НІМЕЧЧИНІ

Попов О. А.

У статті охарактеризовано сучасну соціально-педагогічну і соціальну роботу з молодими людьми в Німеччині, визначено її основні складові. Показано, що ця система характеризується комплексністю і розгалуженістю, поєднанням діяльності державних та недержавних організацій за принципом субсидіарності і охоплює різні категорії молодих людей (як неповнолітніх, так і повнолітніх осіб, в тому числі соціально обділених та молодих людей у складних життєвих обставинах).

Ключові слова: допомога молоді, соціально-педагогічна і соціальна робота з молоддю в Німеччині, соціально вразливі молоді люди, молоді люди в складних життєвих обставинах.

В статье охарактеризовано современную социально-педагогическую и социальную работу с молодыми людьми в Германии, определены ее основные составляющие. Показано, что эта система характеризуется комплексностью и разветвленностью, объединением деятельности государственных и негосударственных организаций за принципом субсидиарности и охватывает различные категории молодых людей (как несовершеннолетних, так и совершеннолетних, в том числе лиц социально обделённых и молодых людей в сложных жизненных ситуациях).

Ключевые слова: помощь молодежи, социально-педагогическая и социальная работа с молодежью в Германии, социально незащищенные молодые люди, молодые люди в сложных жизненных обстоятельствах.

The article describes the present-day socio-pedagogical and social work with youth in Germany; its main components are determined. It has been shown that this system is characterized by comprehensiveness, ramification, and collaboration between governmental and nongovernmental institutions according to the principle of subsidiarity. Services are provided to various categories of young people (under-age youth and young adults, including socially disadvantaged and young people in difficult life situations).

Key words: youth support, socio-pedagogical and social work with youth in Germany, socially disadvantaged young people, young people facing particular individual barriers (individuell beeinträchtigen).

Постановка проблеми. В сучасних умовах однією з найменш захищених соціальних груп є молоді люди. Справді, перед ними постає щораз більше соціальних проблем, які безпосередньо зумовлюють потребу налагодження соціальної чи соціально-педагогічної роботи з молоддю. В контексті розв'язання молодіжних проблем цікавим для нас є зарубіжний досвід такої роботи. Так, наприклад, в Німеччині накопичено різноманітні технології роботи з молоддю, підходи до організації такої роботи, чимало з яких можуть розглядатися як інноваційні для української системи соціально-педагогічної роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам соціально-педагогічної роботи з молоддю присвячені праці багатьох українських науковців, зокрема таких, як М. Баяновська, Г. Бевз, Р. Вайнола, О. Вакуленко, Н. Гавриш, Н. Заверико, І. Зверєва, А. Капська, І. Козубовська, Г. Лактіонова, Л. Мельник, Л. Міщик, В. Оржеховська, П. Плотнікова, А. Рижанова, С. Толстоухова, С. Харченка. Особливості ж соціально-педагогічної роботи з окремими категоріями молоді у Німеччині частково розкриті О. М. Данченко та Ю. В. Возною, М. Ф. Головатим. Незважаючи на це, комплексних досліджень, присвячених розгляду системи соціальної, соціально-педагогічної роботи з молодими людьми у ФРН загалом та можливостям запозичення німецького досвіду для вдосконалення соціально-педагогічної роботи в Україні, на сьогодні здійснено не було.

Основними цілями статті є висвітлення сучасного стану системи соціально-педагогічної і соціальної роботи з молоддю в Німеччині, а також здійснення характеристики системи допомоги молодим людям у цій країні загалом.

Виклад основного матеріалу. Кожна молода людина, яка потребує певної допомоги в соціальній чи професійній інтеграції в Німеччині, є адресатом соціальної роботи з молоддю. Втім цільову категорію такої роботи головним чином складають соціально обділені (sozial benachteiligten) та індивідуально обмежені (individuell beeinträchtigten) молоді неповнолітні та молоді дорослі. До них, зокрема, відносяться: учні загальних і спеціальних шкіл, які погано закінчили школу або не закінчили зовсім; особи, які перервали процес здобуття освіти; молодь з соціалізаційними дефіцитами; молоді люди, родичі яких потребують допомоги у вихованні; молоді люди з кримінальною кар'єрою та досвідом

вживання наркотичних речовин; молодь з обмеженими можливостями (особливо, якщо це стосується навчання); молоді люди з середовища мігрантів. Тобто мова йде про групи осіб, які через процеси економічної і соціальної трансформації ризикують маргіалізуватися, у разі якщо їм не буде надано спеціальну допомогу [1, с. 487].

Значна частина заходів соціальної роботи з молоддю фінансується з коштів федерального уряду, окрім того, частина коштів надходять від місцевих громад. Спеціальні земельні програми, а також програми "Соціальна робота з молоддю" та "Включення молодих людей з міграційного середовища" Дитячого та молодіжного планів Федерації є при цьому релевантними керівними і фінансовими інструментами соціальної роботи з молоддю в Німеччині [1, с. 486].

Вагоме значення для молодіжної соціальної роботи, і особливо для допомоги молоді у професійному самоствердженні, мають європейські засоби стимулювання, такі як, наприклад, Європейські структурні фонди, програма "Молодь у дії", Європейська волонтерська служба тощо. Європейська освітня та молодіжна політика є, проте, не тільки фінансовим інструментом для національних і міжнародних проектів, а також все частіше встановлює умови та стандарти національної молодіжної політики, програм та проектів [1, с. 487].

До основних напрямів соціальної роботи з молоддю в Німеччині можна віднести: професійну допомогу молоді, інтеграційну допомогу молодим людям з середовища мігрантів, гендерно-специфічну соціальну роботу, молодіжне житло, соціальну роботу з молоддю в школах і так звану "виїзну" соціальну роботу з молоддю (aufsuchende Jugendsozialarbeit).

До професійної допомоги молоді відносяться всі консультативні й обслуговувальні пропозиції молодим людям при переході від шкільного до професійного життя, молодіжні майстерні, професійно орієнтовані освітні заходи, професійна освіта в позазавиробничих установах, освітньо-супроводжувальна допомога, соціально-педагогічні проекти, спрямовані на підвищення зайнятості та рівня кваліфікації молоді, тощо. Окрім того, волонтерські сервіси, такі як добровільний соціальний рік і добровільний екологічний рік, все частіше розглядаються з позицій їх значення для професійної орієнтації обділеної молоді, хоча частка цієї цільової групи є досить незначною у загальному числі їх учасників. У всіх заходах професійної допомоги молоді поєднуються один з одним шкільні, професійні та соціально-педагогічні концепти. Відносно новими діяльними підходами професійної допомоги молоді є оцінювання, профілювання, коучинг та кейс-менеджмент, які слугують індивідуальній підтримці молодих людей. На додачу до "класичних пропозицій" професійної допомоги молоді відповідно до § 16 другої книги Соціального кодексу в її рамках можуть пропонуватися й інші послуги, наприклад психосоціальне консультування й консультування з питань залежностей, мовні курси.

Особливу роль в інтеграції молоді в суспільство відіграють служби молодіжної міграції, діяльність яких спрямовується насамперед на новоприбулих в країну осіб, проте робота також ведеться і з молодими людьми з міграційного середовища, які виростили і соціалізувалися в Німеччині. Ці групи персон є більш обділеними, порівняно з німецькою молоддю, в системі освіти, професійної підготовки і на ринку праці. Саме тому їм пропонується індивідуальна специфічна допомога, яка сприяє їх участі у суспільному житті та підтримує толерантність, сприйняття та взаємну повагу між групами населення, які проживають у Німеччині.

До основних напрямків роботи служб молодіжної міграції відносяться: індивідуальний супровід молодих іммігрантів, які старші шкільного віку, через кейс-менеджмент, протягом та по завершенні інтеграційних курсів; консультування молодих людей з міграційного середовища із приводу проблем, зумовлених інтеграцією, та кризових ситуацій; посередницька діяльність з іншими організаціями та інституціями; сприяння через групові пропозиції; співпраця та подальший розвиток місцевих мереж; ініціювання та супровід міжкультурної відкритості різних служб та організацій.

Важливим у такій роботі є дидактичне та методичне прийняття особливих умов життя молодих мігрантів та використання їх інтеркультурності як особливої компетенції. В проектах соціальної роботи з молоддю заохочується готовність до діалогу між німцями та особами з міграційного середовища і міжкультурне навчання. Тому важливою є міжкультурна компетентність фахівців, які працюють у цій сфері.

Під молодіжним житлом в рамках соціальної роботи з молоддю маються на увазі різні форми розміщення молодих людей за межами житла їх батьків, які пов'язані з їх соціально-педагогічним супроводом. Цільовою групою для цієї сфери роботи є не лише індивідуально обмежена та соціально обділена молодь, а натомість всі молоді люди, які через заходи шкільної чи професійної освіти потребують розміщення в соціально-педагогічні форми житла. Такими формами є соціально-педагогічно супроводжувані гуртожитки для молоді, житлові співтовариства, одиначне житло і так звані "зовнішні житлові групи" (Außenwohngruppen).

Гендерно-специфічна допомога в рамках соціальної роботи з молоддю розвинулась у вигляді роботи з дівчатами та молодими жінками і роботи з юнаками та молодими чоловіками як незалежних та наскрізних підходів до діяльності. В пропозиціях та заходах такої роботи враховуються статево-специфічні особливості та життєві концепти з метою подолання соціальної нерівності статей. Досягнення гендерної рівності та реалізація концепту гендерного мейнстрімінгу також є суттєвим завданням соціальної роботи з молоддю. Ціллю гендерного мейнстрімінгу є не лише подальший розвиток педагогічної роботи з молодими людьми, а особливо організаційні, структурні та кадрові зміни й наслідки в установах, закладах та організаціях соціальної роботи з молоддю.

Соціальна робота зі школярами переважно спрямована на мінімізацію чи уникнення здобуття ними негативного шкільного досвіду, ризику шкільних прогулів чи залишення школи. Крім того, учням надаються професійно орієнтовані пропозиції з метою полегшення їх майбутнього переходу від школи до професійної кар'єри [1, с. 487–488]. У програмі, прийнятій Федеральною асоціацією з підтримки молоді, визначено, що шкільна соціальна робота повинна: сприяти запобіганню і подоланню специфічних проблем у соціалізації учнів з неблагополучних прошарків населення; бути спрямованою на попереджувальну соціалізацію учнів з усіх соціальних прошарків і ознайомлювати для цього їх з рольовими очікуваннями, вимогами суспільства і можливостями, які забезпечує успішна соціалізація; сприяти процесам особистісного і соціального навчання людини під час проходження нею фази здобуття освіти і професійного самовизначення; педагогічно опрацьовувати потенційні або вже виниклі під час навчання конфлікти [5, с. 133–134].

Поруч із цими сферами діяльності в соціальній роботі з молоддю, зважаючи на суспільно-історичну необхідність, розвинулись соціально-педагогічні та професійно орієнтовані пропозиції і заходи, орієнтовані на середовище делінквентної і узалежненої молоді, зокрема так звана "виїзна соціальна робота" [5, с. 24]. Така робота є спрямованою на молодих людей, які не можуть перейти в проекти професійної допомоги молоді "класичними" шляхами – через школу, молодіжну роботу, служби зайнятості. У цьому виді діяльності застосовуються класичні методи вуличної роботи, мобільної роботи з молоддю, низькопорогових консультаційних пропозицій, при цьому вони спрямовані на соціальну інтеграцію молоді за допомогою їх професійної інтеграції [1, с. 488].

Соціальна робота з молоддю в Німеччині розглядається як складова частина допомоги молоді загалом. Під нею в країні розуміється комплекс соціальних сервісів, які спрямовані на сприяння розвитку молодих людей. Допомога молоді охоплює широкий спектр завдань із загальної підтримки молодих людей і сімей, а також допомоги в особливих життєвих умовах і виховних ситуаціях і поєднує таким чином ці два напрями діяльності разом. Адресатами такої діяльності є діти, неповнолітня молодь та їхні батьки, а також повнолітні молоді люди віком до 27 років [3, с. 516]. Власне, ця сфера діяльності теж частково може визначатися як соціально-педагогічна робота з молоддю. Тому розглянемо дещо детальніше її специфіку.

Відповідно до нормативно-правових положень допомога молоді спрямовується на підтримку і сприяння молодим людям в їх індивідуальному і соціальному розвитку, уникнення чи подолання їх дискримінації; консультування щодо виховання і підтримку батьків та інших осіб, які мають право займатись вихованням дітей; захист дітей та молоді від небезпеки для їх благополуччя; створення позитивних умов для життя молодих людей та їх сімей, а також сприятливого навколишнього середовища для дітей та сім'ї [3, с. 516]. До послуг допомоги молоді згідно з німецьким Соціальним кодексом відносяться: пропозиції молодіжної роботи, соціальної роботи з молоддю та виховного захисту дітей та молоді; пропозиції сприяння вихованню в сім'ї; пропозиції сприяння дітям у денних закладах для них та установах їх денного догляду; допомога у вихованні та додаткові послуги; допомога психічно обмеженим дітям і молоді та додаткові послуги; допомога молодим повнолітнім особам і подальша підтримка [4].

Окрім вищезазначених послуг, в Соціальному кодексі виділяються й інші завдання допомоги молоді. До них, наприклад, відносяться такі завдання, як: взяття під опіку дітей і підлітків; видача, анулювання та вилучення дозволів на догляд; участь у судових процесах щодо справ, які стосуються неповнолітніх, сімейних справ; консультування та навчання при процедурах усиновлення дитини і ряд інших [4]. Розглянемо їх дещо детальніше.

Молодіжна робота (Jugendarbeit) охоплює широкий спектр сфер діяльності, в яких для молоді, поруч із її сімейним, шкільним життям, здобуттям професійної освіти, відкривається можливість отримати нові переживання, набути спільний з іншими досвід, взяти участь у роботі організацій чи реалізації проектів, бути підтриманою в певних проблемних ситуаціях чи задоволенні особливих потреб [3, с. 509]. Її метою є підготовка таких пропозицій діяльності, які є необхідними для підтримки розвитку молодих людей. Для цього вони повинні стимулювати і вести молодь до здатності самовизначення, суспільної солідарної співвідповідальності та до соціальної заангажованості [5, с. 20]. У "Словнику з соціальної роботи" на основі восьмої книги Соціального кодексу Німеччини виокремлено такі напрями

реалізації молодіжної роботи: політична та культурна робота з молоддю, молодіжна робота, пов'язана зі світом праці, робота з молоддю в спорті, іграх та спілкуванні, молодіжне консультування та інтернаціональна молодіжна робота [1, с. 460]. Цільовий контингент молодіжної роботи, на відміну від соціальної роботи з молоддю, складають діти та молодь загалом, незалежно від їх соціальної обділеності чи індивідуальної обмеженості. Слід також відзначити, що пропозиціями молодіжної роботи згідно із законодавством можуть бути охоплені за потреби й особи, які вже досягли віку 27 років [5, с. 20].

Заходи іншої сфери допомоги молоді – виховного захисту дітей та молоді (erzieherischer Kinder- und Jugendschutz) – мають за мету забезпечення молодим людям можливості захищати себе від небезпечних впливів та формування їх здатності до самостійного прийняття рішень і відповідальності за них, а також відповідальності за своє оточення. Крім того, вони спрямовані на покращення здатності батьків та інших уповноважених на виховання осіб захищати дітей та молодь від несприятливих впливів [4]. В першу чергу при цьому належна увага приділяється різноманітним життєвим ризикам, в тому числі таким загальним ризикам, як, наприклад, зростаючий вплив медіа в суспільстві, і зокрема пропаганді в них насильства. Іншими пріоритетними питаннями є споживання алкоголю, наркотичних і психотропних речовин або втягнення в секти [3, с. 530].

Батьки та особи, які уповноважені на виховання, та молоді люди мають змогу скористатись пропозиціями загального сприяння вихованню в сім'ї (Förderung der Erziehung in der Familie). Такі пропозиції сприяють тому, щоб особи, які здійснюють виховання, краще виконували свої виховні обов'язки, та навчають ненасильницьких шляхів вирішення конфліктних ситуацій у родині. До сервісів зі сприяння вихованню в сім'ї належать: пропозиції сімейної просвіти, які ґрунтуються на потребах, інтересах та досвіді сімей в різних життєвих умовах та з різними виховними ситуаціями, які покращують можливості співпраці родин з виховними закладами та можливості форм сімейної само- і взаємодопомоги, а також підготовка молодих людей до шлюбу і спільного сімейного життя з дітьми; пропозиції консультування із загальних питань виховання і розвитку молодих людей; пропозиції сімейного відпочинку і проведення дозвілля, які за потреби включають виховний вплив на дітей, особливо за наявності складних життєвих ситуацій в сім'ях [4].

Метою допомоги у вихованні (Hilfe zur Erziehung) є забезпечення благополуччя та розвитку дітей і молоді, якщо вони піддаються загрозам через неналежне виховання з боку уповноважених на догляд осіб чи, відповідно, батьків. Така допомога включає надання ряду педагогічних і пов'язаних з ними терапевтичних послуг [5, с. 20]. Вид і обсяг допомоги різняться залежно від виховних потреб у кожному окремому випадку.

В Соціальному кодексі передбачено широку палітру можливих сервісів допомоги у вихованні:

- консультування з приводу виховання (Erziehungsberatung) – передбачає надання різнобічних фахових консультацій дітям, молоді, батькам та іншим уповноваженим на виховання особам при вирішенні індивідуальних та сімейних проблем, різних виховних питань, а також при відокремленні чи розлученні;
- соціальна групова робота (Soziale Gruppenarbeit) – спрямовується на надання допомоги дітям старшого віку та молоді при подоланні труднощів у їх розвитку та поведінкових проблем і базується на ідеях соціального навчання в групах;
- виховна підтримка і наставницька допомога (Erziehungsbeistand und Betreuungshelfer) повинні забезпечувати підтримку дітей та молоді, за можливості із залученням соціального оточення, при розв'язанні проблем їх розвитку і сприяти їх відокремленню, самостійному життю із збереженням стосунків з родиною;
- соціально-педагогічна допомога сім'ям (Sozialpädagogische Familienhilfe) – спрямована на сприяння сім'ям у розв'язанні виховних завдань, подоланні побутових проблем, розв'язанні конфліктів та криз, а також у налагодженні контактів з різними відомствами та інституціями шляхом їх інтенсивного супроводу і обслуговування та надання допомоги для самопомоги;
- виховання в денній групі (Erziehung in einer Tagesgruppe) – сприяє розвитку дитини чи молодої людини через соціальне навчання в групі, супровід шкільного життя і роботу з батьками, така допомога може надаватися і у формі догляду в сім'ї;
- постійний догляд (Vollzeitpflege) – припускається можливість отримання дітьми чи молодими людьми, залежно від їх віку і стану розвитку, особистісних зв'язків та можливостей покращення умов виховання в їхніх родині, тимчасової виховної допомоги в інших сім'ях або ж більш тривалих форм такої допомоги [4];
- виховання в дитячих будинках (Heimerziehung), інших керованих житлових формах – спрямовується на дітей та молодь, виховання та проживання яких у власній сім'ї, через низку індивідуальних чи соціальних проблем, є небезпечним або дуже ускладненим. В зв'язку з цим їм пропонуються нові педагогічно-сконструйовані і професійно-структуровані форми проживання [3, с.

450], виховання в яких передбачає сприяння розвитку дітей та молоді шляхом поєднання їх повсякденних переживань з педагогічними та терапевтичними пропозиціями;

- інтенсивне соціально-педагогічне індивідуальне обслуговування (Intensive sozialpädagogische Einzelbetreuung) – надається молодим особам, які потребують інтенсивної підтримки в соціальній інтеграції і веденні самостійного способу життя [4].

Право на інтеграційну допомогу психічно обмеженим дітям (Eingliederungshilfe für seelisch behinderte Kinder und Jugendliche) мають особи, чий психічний розвиток відхиляється більш ніж на шестимісячний період від того, який вважається для їхнього віку нормальним, що таким чином порушує можливість їх участі в житті суспільства, або ж таке порушення очікується в майбутньому [4].

Допомога дітям та молоді в Німеччині може надаватися державними і так званими "вільними" організаціями. Державні організації беруть на себе функцію із реалізації завдань допомоги молоді, які визначені у восьмій книзі Соціального кодексу, і працюють в цьому напрямі спільно з великою кількістю неурядових (вільних) організацій, які, в свою чергу, часто об'єднуються в молодіжні і благодійні об'єднання [3, с. 516–517].

В сфері державної допомоги молоді розрізняються місцеві і міжміські організації. Місцеві організації діють на території округів і міст окружного значення, а також на підставі відповідного земельного законодавства – на території місцевих громад, які беруть участь у реалізації допомоги молоді, а міжміськими організаціями є вищі земельні об'єднання. Головна роль у допомозі дітям та молоді після реформи законодавства щодо дітей та молоді, яка була здійснена в 1991 р., припадає на місцевий рівень. Тому на відміну від системи соціальної допомоги всі сервіси допомоги молоді є сконцентрованими на місцевому рівні [3, с. 516–517]. Для виконання завдань, визначених у восьмій книзі Соціального кодексу, місцеві організації формують відомства у справах молоді, а міжміські організації – такі ж відомства на земельному рівні [4].

Неурядові організації функціонують не як виконавці замовлення державних організацій, а натомість на основі власних статутів діяльності. У зв'язку з дедалі більшою формалізацією спільної роботи, залежністю неурядових організацій від державного фінансування і тенденцією пов'язувати це фінансування з наданням конкретних узгоджених послуг сфера діяльності неурядових організацій останнім часом стає дедалі вужчою. Поруч з класичними некомерційними неурядовими організаціями зростає також вплив серед постачальників послуг допомоги молоді і приватних комерційних організацій [3, с. 517].

Слід зазначити, що вирішальним критерієм, з соціально-політичної точки зору, для заснування відповідних структур соціальної та соціально-педагогічної роботи у ФРН є принцип субсидіарності. Цей умовний пріоритет означає, що насамперед діє громада, а державні кошти повинні йти в дію лише в разі потреби. Тобто, якщо людина не в змозі подолати скруту самостійно, насамперед їй повинні допомогти родина, сусіди, група самопомоги, незалежні добродійні організації, громада, і лише в останню чергу повинні підключатися державні органи. Другочерговість державних органів (після громад) є центральним поняттям особливо в стосунках між державними й незалежними добродійними організаціями. Незалежні добродійні організації претендують на умовно передову роль в соціальній роботі, що знайшло відображення також і в основних нормах соціального права, тим паче, що незалежні організації нерідко першими приймають виклики при виникненні нових скрутних соціальних ситуацій і допомагають запобігти їм своїми новаторськими засобами. Однак останніми роками федеральне законодавство відтіснило незалежні добродійні організації з їхніх традиційно авангардних позицій у наданні соціальних послуг, що було зроблено з метою посилення конкуренції між окремими інститутами соціальних послуг [6, с. 6–7].

Висновки. Отже, соціально-педагогічна і соціальна робота з молодими людьми в Німеччині є складовою частиною широкої системи допомоги молоді. Ця система характеризується комплексністю і розгалуженістю, поєднанням діяльності державних та недержавних організацій та принципом субсидіарності. Система допомоги молоді у ФРН охоплює різні категорії молодих людей, в тому числі як неповнолітніх, так і повнолітніх осіб. Втім та сфера діяльності, яка визначається у нормативно-правових документах безпосередньо як соціальна робота з молоддю, при цьому переважно спрямовується на соціально обділених та індивідуально обмежених молодих людей. Загалом же доцільним є подальше вивчення можливості впровадження окремих сервісів німецької системи допомоги молоді в українських реаліях.

Література

1. Dieter Kreft Wörterbuch Soziale Arbeit: Aufgaben, Praxisfelder, Begriffe und Methoden der Sozialarbeit und Sozialpädagogik. – Beltz Juventa, 2005 – 1140 с.
2. Jugendgerichtsgesetz [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gesetze-im-internet.de/jgg/index.html>. – Назва з екрану.

3. Manfred Wolf. Fachlexikon der sozialen Arbeit / Wolf Manfred. Nomos Verlagsges. MBH + Co, 2007 – 1195 S.
4. Sozialgesetzbuch Aches Buch - Kinder- und Jugendhilfe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bundesrecht.juris.de/sgb_8/. – Назва з екрану.
5. Süleyman Gögercin. Jugendsozialarbeit. Eine Einführung / Gögercin Süleyman. – Lambertus-Verlag, 1999. – 299 с.

СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНИ. – К., 2005. – 34 С.